

PRIJEVOD

LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ¹

Promišljanja o promjenama koje slijede nakon pada komunizma*

JÁNOS KORNAI

UDK: 316.42:321.74
doi: 10.3935/rsp.v18i1.957

UVOD

Francuska je revolucija željela zbaciti tiraniju. Danas slavimo 20. obljetnicu događaja koji je jednako povijesno značajan: zbacivanje tiranije komunističke diktature. Okupili smo se u Bukureštu koje je jedino mjesto u kojem je ovu dramatičnu promjenu pratilo nasilje i krvoproliće. Ključne promjene u regiji kao cjelini dogodile su se mirno, tako da se ovdje radi o iznimci. Ono što se dogodilo prije dvadeset godina zovemo baršunastom revolucijom. Unatoč izostanku krvoprolića, radi se o revoluciji i stoga je legitimno pitati se što se od onog legendarnog mota, »Liberté, Égalité, Fraternité«, ostvarilo?

Ovaj moto, naravno, ne obuhvaća sve temeljne vrijednosti. Očito nedostaju još dvije bliske vrijednosti: razvoj i materijalno blagostanje. Budući da su se drugi istraživači post-socijalističke tranzicije bavili njihovim ostvarenjem (vidi npr. EBRD, 2008. i 2009.), dopustite mi da ova iznimno važna pitanja ostavim postrani te se usredotočim na tri temeljne vrijednosti iz naslova mog rada.

Nekoliko vrijednih studija pobliže je proučavalo čak i ova tri problema. Budući da zbog ograničenog prostora ne mogu ići u detalje, svrha je ovog izlaganja stvoriti sveobuhvatni okvir za naše buduće rasprave.

LIBERTÉ

Sloboda se sastoji od nekoliko grupacija prava. U nastavku ćemo pregledati promjene u tri takve grupacije.

1. Politička prava, ljudska prava.

Građaninu komunističkog režima bila su uskraćena osnovna ljudska prava. Promjene su donijele sva temeljna politička prava:

- slobodu govora
- slobodu medija koji više nisu ograničeni otvorenom ili prikriivenom cenzurom
- slobodu udruživanja i organiziranja
- slobodu putovanja
- pravo kritiziranja vlade, pravo političkog prosvjeda
- odbacivanje jednopartijske države te pravo izbora između rivalskih političkih sila i ideologija.

¹ Franc. Sloboda, Jednakost, Bratstvo. S obzirom da se radi o slavim parolama Francuske građanske revolucije iz 1789. godine, nisu prevedene na hrvatski već su ostavljene u francuskom izvorniku. (Nap.ur.)

* Ovaj je rad pismena verzija mog plenarnog izlaganja na međunarodnoj konferenciji »The Future of Social Change – Visions and Perspectives after 20 Years of Transition« održanoj u Bukureštu 24.-25. lipnja 2009., u organizaciji zaklade Erste i Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije. Za njihove vrijedne savjete i pomoć u prikupljanju podataka zahvalan sam Pálu Czeglédi, Zsuzsa Dánielu, Judit Hürkecz, Judit Kapás, Zdenek Kudrni, Balázs Muraközyu, Andrei Reményi i Dánielu Róni. Također bih se želio zahvaliti zakladi Erste, Collegium Budapest i Central European University na potpori istraživanju koje čini temelj ovog rada.

Mi smo na ovim prostorima svjedočili velikom novom valu **demokracije**. Neću ulaziti u raspravu o definiciji demokracije, već ću koristiti jednostavan, široko prihvaćen pokazatelj. **Minimalni uvjeti** pod kojima se zemlja smatra demokratskom ispunjeni su onda kada se politička smjena ne

događa politički motiviranim ubojstvom, vojnim udarom, urotom među vladajućom skupinom ili oružanim ustankom. Umjesto toga, vodstvo se mijenja kroz formaliziranu, mirnodopsku i civiliziranu proceduru kompetitivnih izbora.

Tablica 1.

Postizborna razrješenja (eng. electoral dismissals) u EU10, 1989.-2008.

Zemlja	Izbori	Postizborna razrješenja	Godine razrješenja
	1989.-2008.		
Bugarska	6	5	1991., 1994., 1997., 2001., 2005.
Republika Češka	6	4	1990., 1992., 1998., 2006.
Estonija	6	5	1990., 1995., 1999., 2003., 2007.
Mađarska	5	4	1990., 1994., 1998., 2002.
Latvija	6	4	1990., 1995., 1998., 2002.
Litva	6	6	1990., 1993., 1996., 2000., 2004., 2008.
Poljska	7	6	1991., 1993., 1997., 2001., 2005., 2007.
Rumunjska	6	5	1990., 1996., 2000., 2004., 2008.
Slovačka Republika	6	5	1990., 1992., 1994., 1998., 2006.

Bilješka: »Postizborno razrješenje« nastaje u slučaju (i) značajnog restrukturiranja vladajuće koalicije nakon izbora, što uključuje (ii) promjenu u vodstvu koalicije i (iii) neku promjenu u prioritetima političkog programa. *Izvor:* Ovu je tablicu sastavio Zdenek Kudrna (CEU) na temelju Economist Intelligence Unit - Country Reports (1990.-2008.).

Tablica 1. prikazuje prvih 10 novih članica EU-a iz srednjoistočne Europe. U svima njima politička smjena redovito se događa preko izbora, što je snažan dokaz da su ove zemlje postale demokracije. Koristeći mađarski politički žargon, ni u jednoj od ovih zemalja neka se politička snaga nije uspjela trajno »zacementirati u strukturi vlasti«. Drugim riječima, nijedna vladajuća stranka ni koalicija stranaka već jako dugo vremena nije uspjela rivalskim opozicijskim strankama uništiti šanse za pobjedu.

U očima mnogih, pogotovo mlađih generacija, ova osnovna politička prava su samoočigledne činjenice normalnog života. One nisu samoočigledne! Pogledajmo Kinu.

Tamo se preobrazba ekonomije u uspješnu tržišnu ekonomiju odvila punom brzinom – no nisu je pratile usporedne promjene u političkoj sferi. Proslava 20. godišnjice sloma političke tiranije u Istočnoj Europi podudara se s 20. godišnjicom krvavog napada na demokratske prosvjednike na Trgu Tiananmen. Građanima Kine nije dopušteno okupljati se na tom trgu i prisjećati se tih događaja. Kina je i dalje brutalna policijska država. Mi, Istočni Europljani, imamo sreće što smo uspjeli dobiti velik dar ekonomske i političke slobode istodobno. Podudaranje tih dviju preobrazbi u istom, povijesno vrlo kratkom vremenskom razdoblju, jest jedinstveno u svjetskoj povijesti demokracije i kapitalizma.

Sada se okrećemo drugim dimenzijama slobode.

Tablica 2.
Indeks ekonomske slobode u svijetu (EFW) u post-socijalističkim zemljama

Zemlje	1990.	1995.	2006.
Mađarska	5,35	6,36	7,41
Bugarska	4,08	4,48	6,54
Rumunjska	4,73	3,98	6,58
Poljska	4,00	5,3	6,77
Albanija	4,12	4,49	6,99
Republika Češka		5,81	6,84
Estonija		5,55	7,82
Latvija		4,91	7,2
Litva		4,89	7,23
Slovačka Republika		5,54	7,52
Slovenija		4,96	6,4
Ukrajina		3,9	5,51
Svjetski prosjek	5,68	5,99	6,58

Bilješka: Indeks EFW izračunava Institut Fraser (SAD). Ekonomska sloboda mjeri se preko 42 indikatora u pet područja: vladini troškovi, pravna struktura i vlasnička prava, pristup kapitalu, sloboda međunarodne trgovine, regulacija kredita, rada i poslovnih aktivnosti. Na temelju ova 42 pokazatelja računa se kompozitni indeks u rasponu od 0 do 10. U 2006. godini Hong Kong je imao najviši (8,94), a Zimbabve najniži rezultat (2,67). Za detaljniji opis metodologije, vidjeti Gwartney — Lawson, R. (2008.).

Izvor: Ovu su tablicu sastavili Judit Kapás i Pál Czeglédi, s Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Debrecenu. Originalni izvor je Gwartney — Lawson, R. (2008.).

2. *Pravo na slobodno poduzetništvo, slobodan ulazak na tržište, sigurnost privatnog vlasništva.*

Ova je sfera promjena zahtijevala mnoštvo novih zakona te nezavisno sudstvo koje bi provelo nove zakone kao i nekoliko osta-

lih institucionalnih promjena. Postoje različite procjene promjena u ekonomskoj slobodi. Ovdje ću prikazati samo jedno dobro znano istraživanje »Indeks ekonomske slobode« (tablica 2.) koje pokazuje značajno povećanje ekonomske slobode u našoj regiji.

Nekoliko studija potvrđuje da zamjena prevlasti javnog vlasništva s prevlašću privatnog vlasništva, slobodni pristup tržištu te tržišno natjecanje pridonose razvoju, inovacijama, tehničkom napretku i učinkovitosti. Stoga je pomoć pri ostvarivanju temeljnih vrijednosti poput povećanja materijalnog blagostanja građana od velike **instrumentalne** važnosti. No, u ovom radu, ja ću najveći naglasak staviti na **intrinzičnu** vrijednost poduzetničke slobode. Neovisno o ekonomskim posljedicama, izvrsno je imati **ljudsko pravo** pokretanja posla, ulaska na tržište, konkurencije i eksperimentiranja s inovacijama koje ovisi o vlastitoj inicijativi, bez potrebe čekanja na naredbe i birokratske dozvole. Posebno naglašavam ovaj **etički** aspekt budući da ga se ne cijeni dovoljno u jednostranoj tehnokratskoj procjeni ekonomskih promjena.

3. *Sloboda izbora između različitih proizvoda i usluga.*

Socijalistički je sustav stvorio ekonomiju nestašice. Zajedno sa Sovjetskim Savezom i Poljskom, naše je okupljalište, Rumunjska, do samog kraja bila najgori primjer komunističkog režima. Bez prethodnih najava, Rumunjska je iskusila prekide u opskrbi električne energije koji su uzrokovali ogromne štete poduzećima i kućanstvima. Iskusila je i periodične ozbiljne nestašice osnovnih prehrambenih namirnica i drugih potrošačkih proizvoda, kao i duge redove i prazne police. Morali ste godinama čekati da biste kupili auto ili dobili stambeni prostor.

Kao i s ranije spomenutim domenama slobode, ovu zamjenu ekonomije nestašice s tržištem kupaca ne smatram pukom promjenom stanja u ekonomiji. Ova promjena ima **etičke** implikacije budući da povećava

va **slobodu pojedinca**². Kronična ekonomija nestašice podrazumijeva uskraćenost osnovnog ljudskog prava, slobode biranja što se želi kupiti. Zaradio sam svoj dohodak i želim moći odlučiti što ću učiniti sa svojim novcem. Kronična nestašica znači da će moj izbor biti ograničen dostupnošću proizvoda. Pri trošenju sam stoga prisiljen na zamjenu onog što sam želio kupiti s onim što mogu kupiti. Kupci su se našli u ponižavajućoj situaciji. Prodavač je mogao nalagati, a kupac se trudio biti skroman, prilagodljiv te čak i pokušati podmititi prodavača. Sve je to brzo nestalo.

Često se izražava optimistična misao da nije važno je li ograničenje koje obvezuje na strani ponude ili potražnje. Ograničena dostupnost ili ograničena priuštivost smatraju se istovrsnim ograničenjem našeg djelovanja. Ne slažem se s time budući da

razliku između ovih dviju vrsta ograničenja smatram bitnom. Sloboda potrošačkog izbora nije luksuz bogatih. Imućniji ljudi mogu lagano zaobići ograničenja i racionalnije te proizvode naći na crnom tržištu ili za njih platiti čvrstom valutom. Gubici siromašnih ljudi ozbiljniji su budući da oni nisu u mogućnosti potrošiti svoj skroman dohodak ili još skromniju ušteđevinu na način na koji su to željeli.

Da sažmemo. Trenutno uživamo u temeljnim dostignućima slobode. Tužno je to uočiti, ali socio-psihološka je činjenica da velika većina ljudi ne pridaje veliku vrijednost slobodi. Ostale temeljne vrijednosti cijene se više. Nekoliko istraživanja uspoređuje poredak vrijednosti u umovima pojedinca. Ovdje, u tablici 3., citiram samo jedno od njih, dobro znano Istraživanje svjetskih vrijednosti (*World Values Survey*).

Tablica 3.
Vrijednosti: Sloboda nasuprot redu

Zemlja	Prednost se daje slobodi (postotak ispitanika, %)	Prednost se daje redu (postotak ispitanika, %)
Poljska	19,8	66,3
Republika Češka	21,4	72,4
Slovačka	21,9	74,6
Bugarska	26,3	64
Mađarska	27,2	63,4
Istočna Njemačka	27,5	68,3
Rumunjska	31,6	61,2
Zapadna Njemačka	45,7	45,8
Švedska	48,1	42,5
SAD	48,9	46,2
Španjolska	50,5	42,9
Svijet (prosjeak)	40,9	54,0

Bilješka: Vrijeme anketiranja: 1997.-1998. – Ispitanicima se postavilo sljedeće pitanje:

»Ako morate birati, za što biste rekli da je najvažnija odgovornost vlade:

1. Održati red u društvu ili: 2. Poštovati slobodu pojedinca.«

Izvor: *World Values Survey (1995).*

² Mlade generacije imaju sreću što ekonomija nestašice nije dio njihovog iskustva. No, postoje drugi izvori iz kojih je mogu upoznati i tu se ne radi samo o ekonomskoj literaturi. Trebali bi pročitati roman »Bijeli kralj« (2005.) Györgya Dragomána iz kojeg će vjerojatno steći dojam što znači stojati u redu ili kada se banane pojavljuju u trgovinama samo u posebnim prilikama ili kada dolazi do nepredvidih nestanaka struje u Ceausescovoj Rumunjskoj.

Ova tablica jasno prikazuje da značajno manji broj pojedinaca pridaje najveću vrijednost slobodi u post-socijalističkim zemljama u odnosu na zemlje koje su imale kapitalistički sustav i prije 1989. godine.

Prethodi nam velika obrazovna zadaća u oblikovanju boljeg razumijevanja važnosti slobode. Ona mora započeti u osnovnoj školi ili još u vrtiću te se mora nastaviti na svim razinama srednjeg i višeg obrazovanja do konačnog utjecaja tiskanih i elektronskih medija i interneta. Ovo je zajednički zadatak učitelja i sveučilišnih profesora, političara i novinara, svih koji utječu na razmišljanja ljudi. Istodobno se vide i dobri znaci napretka i zastrašujuće loši znaci demoralizacije. Nadmetanje stranaka sa sobom nosi odbojne nuspojave korupcije, neodgovornosti i demagogije. Kompetitivna liberalna parlamentarna demokracija nosi mnoga razočarenja. Neki društveni segmenti žude za snažnim vođom, za oštrim zakonima i čvrstim poretkom. Uzne-miravajuća je i frustrirajuća znatna podrška koju su dobile grupe ekstremne desnice koje osvajaju glasove koristeći prljavu rasističku, antisemitsku, antiromsku i antikapitalističku retoriku. Ekstremna desnica u post-socijalističkim zemljama rabi – zlorabi – postignuća prava na govor i udruživanje kako bi napala temelje ljudskih prava i sloboda. Nažalost, trenutna ekonomska kriza stvara plodno tlo za ove napade te bi mogla otvoriti put tiraniji. Ne samo poneka post-socijalistička zemlja, već čitava Europa mora biti u stanju pripravnosti. Sjetite se Weimara!

ÉGALITÉ

Socijalizam sovjetskog tipa zasigurno nije bio egalitaran sustav. Proklamirano pravilo raspodjele dobara temeljilo se na raspodjeli prema radu. Dakle, tu se radi o načelu meritokratske raspodjele, no u praksi postojećeg socijalizma tu je mjeru zaslužnosti određivala moć partijske države. Tom bi mjerom junaku socijalističkog rada pripalo puno više dohotka nego prosječnom radniku, okružnom sekretaru partije pripalo bi više nego sveučilišnom profesoru. Članovi nomenklature uživali bi materijalne privilegije, ne toliko u višim plaćama, nego u boljim stambenim uvjetima, pristupu teško dostupnim dobrima i bolje opremljenim bolnicama i odmaralištima. Da, bilo je ponešto nejednakosti, no ako gledamo sav dohodak i raspodjelu bogatstva čitavog stanovništva, tada je ono što uistinu obilježava društvo zapravo jedan oblik sivog izjednačavanja, drastičnog suzbijanja dohodovne nejednakosti. Nije bilo velike razlike između plaće osobe na čelu velikog poduzeća i prosječnog zaposlenika. I učinkovit i neučinkovit menadžer dobivali su otprilike istu naknadu, a isto je vrijedilo i za inovatora i za vođu industrijske i poljoprivredne proizvodnje nesklonog promjenama. Ako bi i bilo nekih manjih odstupanja od prosjeka, ona su prvenstveno ovisila o odanosti političkoj stranci, a manje o izvedbi, znanju, marljivosti i inovativnosti.

Situacija dohodovne nejednakosti u kratko se vrijeme drastično promijenila nakon promjene sustava. Pogledajmo prvo nekoliko brojki u tablici 4.

Tablica 4.
Nejednakost potrošnje
Ginijev indeks za usporedivi pokazatelj potrošnje
po stanovniku

Zemlja	1987.-1990.	2003.
Bugarska	0,245	0,351
Republika Češka	0,197	0,234
Estonija	0,24	0,402
Mađarska	0,214	0,268
Latvija	0,24	0,379
Litva	0,248	0,318
Poljska	0,255	0,356
Rumunjska	0,232	0,352
Slovenija	0,22	0,22
Slovačka Republika	0,816	0,299

Izvor: Mitra, Pradeep - Yemtsov, Ruslan (2006.).

Između zemalja postoje velike razlike, o kojima neću raspravljati u ovom radu. Ako post-socijalističke zemlje pogledamo zajedno s većim brojem zemalja među kojima se nalaze i one koje nisu iskusile socijalizam i ako nakon toga poredamo te zemlje prema pokazatelju nejednakosti, uvidjeli bismo da su naše zemlje raspršene na različitim mjestima ove duge liste. Sigurno je da se ovdje radi o čimbenicima koji nisu vezani uz sustavnu promjenu.

No, ako bez usporedbe zemalja pogledamo podatke za svaku zemlju kroz vrijeme i ako usporedimo situaciju prije pada komunizma i otprilike petnaest godina poslije, uvidjeli bismo da su brojke za ovo drugo razdoblje značajno, a u nekim zemljama čak i spektakularno, različite. To ukazuje na vrlo velik učinak sustavne promjene.

Nekoliko je faktora vodilo ogromnom povećanju nejednakosti. (Vidi Kolosi – Tóth, 2008.; Milanovic, 1999.; Milanovic – Ersado, 2009.; Mitra – Yemtsov, 2006.)

U prvi plan izašli su pobjednici: uspješni poduzetnici, pojedinci s posebnim darom za poslovne djelatnosti, inovatori s

novim proizvodima i tehnologijama koje otvaraju nova tržišta, industrijski i tržišni vođe koji su se uspjeli brzo prilagoditi novim ekonomskim okolnostima i domaćim i stranim tržištima. Neki od njih dobro su iskoristili svoje znanje stranih jezika i vještine u korištenju modernih informacijskih tehnologija. Tržišna je ekonomija velikodušno nagradila sve ove posebne talente i napore. Ovo je samo jedna od velikih vrlina tržišta: vrlo visoke nagrade za izvanrednu izvedbu. To pruža prijeko potrebnu motivaciju za inovaciju, natjecanje i učinkovitost.

Naravno, financijski uspjeh može se postići i na druge načine osim nagrađivanjem istinskih postignuća. Neki su vrlo vješto iskoristili proces privatizacije time što su jeftino ili ni za što dobili bivšu državnu imovinu, što je često bilo jako blizu krađi. Poneki su prepredeno iskoristili osobna poznanstva u vlastitoj zemlji ili u drugim zemljama sovjetskog carstva. Neki se pak nisu sramili podmićivanja državnih službenika i političara. Ove se dvije sastojnice, jedna blagotvorno svijetla, druga prijezrivo tamna, ne mogu razdvojiti. Svi se čisti i prljavi elementi, sve se bijelo i crno miješa zajedno u sivu i ljepljivu mješavinu. U svakom slučaju, na jednom kraju raspodjele imamo vrlo visoke prihode koji su puno puta veći od visokih prihoda iz socijalističkog razdoblja.

Na drugoj strani raspodjele imamo pak traumatične promjene koje su uzrokovane s nekoliko čimbenika.

- Najvažnija se promjena dogodila na tržištu rada. U zrelim socijalističkim ekonomijama nije bilo samo pune zaposlenosti, već je postojala i kronična nestašica radnika. Nezaposlenost je stoga bila velik šok u društvu koje nije bilo naviknuto na ovaj mučni fenomen. Neke su se žene dobrovoljno povukle s tržišta rada te postale isključivo supruge i majke koje rade samo u vlastitom kućanstvu. No, osim tog manjeg dijela dobrovoljnog po-

vlačenja s tržišta rada, nestašica poslova dovela je do velikog smanjenja u stopama zaposlenosti, a time i do velikog povećanja u registriranoj nezaposlenosti.

- Mnoštvo je pojedinaca na određen način »degradirano«; izgubili su svoje nekadašnje visoke pozicije te su morali prihvatiti slabije plaćene poslove.
- Prvenstveno nakon razdoblja inflacija, stvarna vrijednosti mirovina spustila se te su milijuni starijih ljudi utonuli u duboko siromaštvo.
- Svjedočimo i o raznim oblicima diskriminacije. Iako nominalno svi građani u demokratskim zemljama imaju jednaka prava, Romi (Cigani) su diskriminirani. Postoje velike romske manjine u Mađarskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj i drugim post-socijalističkim zemljama. Među Romima je udio nezaposlenih puno veći nego u ostatku stanovništva.

Nekoliko je istraživača proučavalo utjecaj post-socijalističke preobrazbe na preraspodjelu dohotka te stoga o ovoj temi postoji bogata empirijska literatura. Nijedan od tih radova ne pobija općenitu tvrdnju da se nejednakost značajno povećala. Povećanje jaza između bogatih i siromašnih djelomice je uzrokovano procesom tranzicije, brzim i radikalnim kretanjima, usponima i padovima društva te se stoga, moguće je, radi o **privremenom procesu**. No, među kauzalnim čimbenicima nalaze se i **trajne** značajke kapitalističkog sustava. Kapitalizam posjeduje inherentnu tendenciju stvaranja mnogo većih dohodovnih nejednakosti nego socijalizam.

Tvrdnja da je nejednakost obilježje sustava kapitalizma ne znači da ne možemo ništa učiniti osim bespomoćno promatrati kako sustav funkcionira. Nejednakost se ne može odstraniti bez zbacivanja samog sustava, ali može se do određene mjere preinačiti. Vladine aktivnosti mogu smanjiti razinu nejednakosti. Veliki dijelovi

stanovništva širom svijeta traže od vlasti politiku preraspodjele. Tablica 5. prikazuje kako je zahtjev za vladinim djelovanjem prema smanjenju nejednakosti nesumnjivo snažniji u većini post-socijalističkih zemalja nego u većini zemalja bez komunističke prošlosti. **Prosjeku** stanovništva u Istočnoj Europi je ideja ujednačavajuće ekonomske politike puno privlačnija nego svjetskom prosjeku. (No, treba spomenuti da su neke europske zemlje, poput Španjolske, Cipra, Francuske i Finske, puno više ispred post-socijalističkih zemalja u kojima je javno mnijenje manje sklono ujednačavanju.)

Često se ponavlja slogan »Neka bogati plate!«. To jednostavno nije razborit zahtjev razumnih javnih financija. Oporezivati treba ondje gdje je to izvedivo na učinkovit način. Radi se o emocionalnom sloganu budući da neki smatraju nepravednim to što su bogati bogati. Bolje se osjećamo ako što veći dio dohotka i bogatstva oduzmemo bogatima. Ovo je postala ključna ideja populističke političke retorike. Osobno, ne slažem se s tim sloganim. Kao i mnogima, i meni se čini da iz ovih robinhudovskih mjera ne dobivamo nikakvo dodatno zadovoljenje.

Najvažnije sredstvo poboljšavanja dohodovne raspodjele bilo bi povećati jednakost šansi. Ključnu ulogu ovdje igra obrazovanje. Zvuči trivijalno, ali i dalje je istinita i vrlo važna tvrdnja da nejednakost počinje s nejednakim šansama za učenje. O tome postoje važna i vrlo uvjerljiva istraživanja. Djeca rođena u siromašnim ili čak nepismenim obiteljima imaju gore početne okolnosti u odnosu na djecu iz bolje obrazovanih obitelji i to im stvara nedostatak. Njihovi se izgledi dalje pogoršavaju uslijed manje vjerojatnosti da će biti primljeni na bolje škole i sveučilišta. Nije dostatno samo govoriti o jednakim pravima, potrebno je krenuti i s proaktivnim mjerama.

Tablica 5.
Javno mnijenje o aktivnostima vlade da se ostvare manje nejednakosti u dohotku

Zemlja	Vrijeme ankete
	2006.
Bugarska	1,55
Mađarska	1,66
Ukrajina	1,71
Portugal	1,78
Rusija	1,88
Španjolska	1,89
Cipar	1,91
Francuska	1,91
Slovenija	1,95
Poljska	2,00
Estonija	2,04
Slovačka Republika	2,07
Finska	2,07
Austrija	2,15
Belgija	2,25
Švedska	2,27
Irska	2,28
Švicarska	2,29
Njemačka	2,37
Norveška	2,43
Nizozemska	2,52
Ujedinjeno Kraljevstvo	2,54
Danska	2,92
Istočna i Središnja Europa (prosjek)	1,86
Istočna i Središnja Europa (ponderirani prosjek)	1,85
Svijet (ponderirani prosjek)	2,12

Bilješka: Ispitanicima se postavilo sljedeće pitanje: »Molimo vas, naznačite u kojoj se mjeri slažete sa sljedećom izjavom:

Vlade bi trebale poduzeti mjere kako bi smanjile razlike u razinama prihoda:

- 1 U potpunost se slažem
- 2 Slažem se
- 3 Niti se slažem niti se ne slažem
- 4 Ne slažem se
- 5 Uopće se ne slažem«.

Izvor: European Social Survey, 2006./2007.

Osim velikih razlika u konvencionalnom obrazovanju, moramo imati na umu i nejednakosti u znanju u širem smislu. Pojedincu će izgledati za veći dohodak u našim visoko tehnološko razvijenim društvima poboljšati njegove vještine korištenja računala, interneta, kao i ostalih sredstava moderne informacijske tehnologije. Ti bi čimbenici mogli imati puno veći utjecaj na dohodovnu raspodjelu od progresivnog ili regresivnog oporezivanja.

Neki opipljivi rezultati u borbi protiv korupcije doprinijeli bi smanjenju nezadovoljstva koje uzrokuju nejednakosti³. Oni bi osnažili argument o čvrstoj povezanosti između stvarnog radnog učinka i visokih prihoda, što bi značilo da bi ostvarivanje velikih bogatstava i ogromnih prihoda nepoštenim načinom bilo iznimka od pravila.

FRATERNITÉ

Ili, ako upotrijebimo sinonim koji je danas često u uporabi, »solidarnost«. Etičko načelo koje tvrdi da je moja obveza biti solidaran s mojim sugrađanima jest jedno od najsloženijih problema društva općenito, a pogotovo post-socijalističkog društva.

»Preuranjena socijalna država« (eng. *pre-mature welfare state*) dio je našeg nasljeđa iz komunizma. Ovaj naziv koji sam iskovao na početku tranzicije neki su moji

³ Postoji snažan osjećaj razočarenja i smanjenja povjerenja u institucije što je posljedica širenja korupcije, izbjegavanja plaćanja poreza i ogromnih kršenja pravila, što sve država tolerira (vidi Tóth, 200.). Ovakvo je javno mnijenje, između ostalog, doprinijelo i sve većem i glasnijem javnom prosvjedu protiv rastućih nejednakosti.

kolege dobro prihvatili, dok su ga drugi ljutito odbacili. Mnogi su moji radovi uzrokovali neprijateljsku reakciju, ali nijedna moja tvrdnja nije naišla na toliko otpora koliko ova.

Socijalistička država utemeljila je u zakonima i prihvatila u praksi da građani imaju pravo na različite oblike usluga i potpore.

- Svatko ima pravo na besplatno zdravlje, no u mnogim je klinikama i bolnicama kvaliteta liječenja bila nezadovoljavajuća, pacijenti su morali trpjeti duge redove i prepune bolničke odjele, zastarjelu opremu, nezadovoljavajuće higijenske uvjete, nestašicu lijekova.
- Svatko ima pravo na besplatno obrazovanje, no kvaliteta obrazovanja bila je vrlo nejednaka, učitelji su bili potplaćeni i preopterećeni, a u nekoj je mjeri dolazilo do negativne selekcije učitelja budući da najsposobniji pojedinci nisu ulazili u tu profesiju. Škole su bile pretrpane i slabo opremljene pokušajem, da i ne govorimo o modernoj informacijskoj tehnologiji.
- Svi su si mogli priuštiti subvencionirano podstanarstvo u javnim stanovima, no mladi su ljudi morali čekati mnogo godina kako bi dobili pravo useljenja u vlastiti stan. Također, izgrađene su rezidencijalne zgrade bile nečuvano slabe kvalitete.
- Poduzeća ili gradska poglavarstva i općine pružale su uslugu cjelodnevnog boravka ili vrtića svakoj obitelji, besplatno ili po simboličnoj cijeni.
- U državnom je sektoru (uključivši poduzeća u državnom vlasništvu) svaki umirovljeni zaposlenik dobivao državnu mirovinu koja je bila financirana ili iz proračuna ili iz umirovljeničkog fonda koji je osigurala država ili poduzeće.

Ukratko sam državnu organizaciju koja je pružala ove (i slične besplatne ili gotovo besplatne) potpore nazvao **preuranjenom socijalnom državom**. Nazvao sam je preuranjenom zato što sam, kao i nekolicina drugih ekonomista, shvatio da stupanj razvoja socijalističkih ekonomija nije bio dovoljan da obećanja o navedenim davanjima budu ostvariva. U praksi država ili nije mogla ispuniti svoja obećanja o univerzalnim davanjima ili bi, ako bi pokušala, pružala usluge loše i niske kvalitete. Ovakve velike razlike između obećanih i ostvarenih prava, između državnih obećanja i stvarne dostupnosti materijalnih resursa svojstvena su za sustav socijalizma. Ovo je nasljeđe također jedan od najozbiljnijih problema s kojima se donositelji javnih politika susreću u procesu post-socijalističke tranzicije⁴.

Kojim smjerom krenuti nakon početnih okolnosti preuranjene socijalne države? Ne namjeravam se u ovom radu zalagati za određeni program za koji bih onda pružao argumente i kontragumente. To sam već učinio u drugim radovima. Moj je cilj pružiti općeniti pregled koji bi predložio četiri kategorije političkih stavova postavljenih naspram socijalne države, pri čemu razlikujem dva »čista« i dva »miješana« slučaja.

Ovo su dva »čista« smjera.

Prvi smjer jest odreći se načela **univerzalnih** prava. To načelo zamjenjuje se načelom potpore samo onima kojima je potrebna državna pomoć. Da, osjećamo *Fraternité*, svi smo mi braća, no većini moje braće nije potrebna moja potpora, oni se mogu brinuti sami za sebe. Ako vidim da netko ne može riješiti svoje probleme, tada sam spreman pomoći. Evo nekoliko primjera koji ilustriraju ovu ideju:

Treba ukinuti univerzalno pravo na besplatno fakultetsko obrazovanje. Umjesto

⁴ Haggard i Kaufman (2008.) pružaju iscrpan pregled reformi socijalne države u post-socijalističkoj regiji koje onda uspoređuju sa sličnim promjenama u Latinskoj Americi i Istočnoj Aziji.

toga treba uvesti plaćanje školarina. Oni koji si ne mogu priuštiti cijenu školarine mogu dobiti studentske zajmove koje će isplatiti iz budućih viših prihoda. Također, oni koji ne mogu voditi normalne studentske živote bez dodatne financijske pomoći mogli bi dobiti posebne stipendije, ali nitko drugi osim njih.

Ako postoji univerzalno pravo na besplatnu skrb za svu djecu, tada sve obitelji, i bogate i siromašne, moraju od države dobiti doplatak koji je određen brojem djece u obitelji, moraju imati pristup besplatnim vrtićima i tako dalje. Ako su davanja više ograničena, tada bi posebnu potporu države (te, konačno, i poreznih obveznika) primale samo one obitelji koje si ne mogu priuštiti troškove podizanja djece i koje ne mogu platiti uslugu vrtića.

To je smjer koji zagovara većina ekonomista i tržišno-orijentiranih reformatora. Također ga prihvaćaju istinski konzervativni političari koji se identificiraju s liberalnim načelom (u europskom značenju »liberalnog«, ne američkom).

Slijedeći ovaj smjer, post-socijalistička socijalna država smanjila bi se na mjeru koja je primjerenija stupnju razvoja njezine ekonomije.

Neki pragmatični argumenti podupiru ovaj prvi smjer. Oni uključuju razumnu fiskalnu politiku, niže poreze koji stimuliraju ulaganja, zaposlenost i poduzetništvo. Također, tu se javljaju i argumenti preuzeti iz političke filozofije: poštovanje individualne autonomije i slobode izbora, odbacivanje paternalističkog stava države te, konačno, miješanje političara u domenu privatnosti i individualne suverenosti.

Drugi smjer jest zadržati sva univerzalna prava i ogorčeno se boriti protiv bilo kakvog njihovog ograničenja. Ovdje se čak može razmatrati povećanje prava. Zagovornici ovog smjera spremni su velike troškove pokriti višim porezima.

Ovaj smjer zagovaraju mnogi sociolozi kao i mnogi liječnici, učitelji, socijalni rad-

nici, članovi onih profesija koje su se posvetile radu u raznim sektorima socijalne države. Na političkoj sceni ovaj smjer nedvosmisleno promiče i dosljedno podupire »stara ljevica«, odnosno političari koji su još uvijek vjerni ideologiji skandinavskih i njemačkih socijal-demokrata iz pedesetih.

Zagovornici drugog smjera izlažu pragmatične argumente. Provjera imovine i dohotka i provjeravanje zadovoljavaju li posebne grupe kojima treba pomoć države uvjete zahtijeva ogroman birokratski rad. Univerzalne naknade mnogo su jednostavniji način koji zahtijeva manje administrativne troškove. Neki tvrde da je često jednostavnije dobiti parlamentarnu podršku za univerzalna davanja nego za ona namijenjena specifičnim grupama. I na ovoj strani možemo učiti argumente koji potječu iz teorema političke filozofije. Potpora univerzalnim pravima na usluge socijalne skrbi temelji se na ideji dubljeg značenja jednakosti: svaki pojedinac ima pravo na jednaku grupaciju prava. Država ima identične obveze prema svim svojim građanima.

Zagovornici drugog smjera naglašavaju snažnu vezu između dva cilja koji su u konačnici i dvije vrijednosti iz početnog revolucionarnog mota. Radi se o vezi između *Égalité* i *Fraternité*, između jednakosti i solidarnosti. Ranije u ovom radu govorio sam o nejednakosti mjerenoj evidentiranim novčanim prihodima (npr. Ginijevim koeficijentom raspodjele novčanog dohotka). No, velik dio svoje potrošnje kućanstva ostvaruju preko ostvarivanja usluga (eng. *provision in kind*). Besplatno zdravstvo, besplatno obrazovanje, mnoge subvencije koje smanjuju troškove određenih izdataka sve doprinose izjednačavanju potrošnje kućanstava. Što je više univerzalnih prava, što je socijalna država relativno veća, to ima više jednakosti. Više *Fraternité* dovodi do više *Égalité*.

Zagovornici drugog smjera u pravu su kada tvrde da većina ljudi u post-socijalističkim zemljama (a to se najviše odnosi na Ukrajinu,

Bjelorusiju, Rusiju i Rumunjsku) zahtijeva paternalističko ponašanje države⁵. Na to ukazuju rezultati istraživanja u tablici 6. Dakle, paternalistička retorika i ekonomska politika su popularne te svojim zagovornicima i provoditeljima mogu donijeti glasače⁶.

Tablica 6.
Vrednovanje osobne odgovornosti nasuprot paternalizmu

Zemlja	Vrijeme ankete 2004.
Bjelorusija	2,96
Bugarska	2,56
Republika Češka	2,55
Estonija	2,43
Mađarska	2,23
Latvija	2,30
Litva	2,19
Poljska	2,4
Rumunjska	2,85
Rusija	2,67
Slovačka Republika	2,34
Slovenija	2,72
Ukrajina	2,98
Istočna i Središnja Europa (prosjeak)	2,55
Istočna i Središnja Europa (prosjeak ponderiran populacijom)	2,67

Bilješka: Ispitanicima se postavilo sljedeće pitanje:
»Molimo vas, naznačite s kojom se opcijom slažete:

Pojedinci bi trebali brinuti sami za sebe i za svoje preživljavanje.

1 U potpunosti se slažem.

2 Djelomice se slažem.

ili

Država bi trebala biti odgovorna za svačiju materijalnu sigurnost

3 Djelomice se slažem.

4 U potpunosti se slažem«.

Izvor: New Europe Barometer (2009.).

Predstavio sam dvije jasne i očigledne pozicije koje obje podržavaju i pragmatični argumenti i duboko filozofsko promišljanje. Nažalost, političke se igre ne igraju na polju razumne, mirne, pragmatične rasprave, kao ni u svježem i čistom zraku etičkih teorema. Ova se igra odvija u areni političkih gladijatora koji se bore za politički život ili smrt, za glasače, kako bi došli do izborne pobjede i u nadi da će njihovi politički suparnici doživjeti katastrofu. Grupe koje nedvosmisleno i dosljedno podupiru dva »čista« smjera su važni igrači (u nekim zemljama u nekim razdobljima jedna od tih grupa čak može biti i dominantni igrač). No, postoje i druge političke grupe (stranke ili frakcije unutar stranke ili razni nestranakski pokreti) koje ne možemo smjestiti ni u jednu od ovih »čistih« kategorija. Političari u vladi kao i oni u opoziciji doživljavaju snažan otpor smanjenju socijalne države. Iako svi za njega znaju, treba spomenuti i »efekt zupčanika« (eng. *ratchet-effect*): promjena u jednom smjeru je moguća, no nemoguće je vratiti se u prijašnju poziciju. Politički je lako i jako popularno

⁵ Citirajmo riječi Isaiahe Berlina (1969.): »Jer ako je bit čovjeka da je autonomno biće (...) tada nema goreg od toga da ga se tretira kao da nije autonoman, kao da je prirodni objekt (...) čijim izborima njegovi vladavci mogu manipulirati (...) paternalizam je despotski ne zbog toga što je opresivniji od gole, brutalne, neprosvijetljene tiranije (...) već zbog toga što vrijeda moje viđenje sebe kao ljudskog bića«. Tužno je što tako malo ljudi razumije i prepoznaje ovu tvrdnju.

⁶ Jedan američki i jedan njemački ekonomist (Alesina – Fuchs-Schündeln, 2007.) u svom su izvanrednom istraživanju otkrili da ljudi u istočnom dijelu Njemačke (tj. u bivšem DDR-u, Demokratskoj Republici Njemačkoj) snažnije zahtijevaju paternalističku socijalnu državu nego stanovnici zapadnog dijela, gdje su vrijednosti i očekivanja usvojeni na drugačiji način.

povećati troškove kako bi se povećala socijalna država, no politički je teško i vrlo nepopularno te troškove smanjiti. Stoga ne čudi da osim dvaju »čistih« smjerova koje smo spomenuli, također svuda nailazimo i na mnoge primjere nejasnih, nedefiniranih (eng. *fuzzy*) političkih stavova.

Trećoj kategoriji političkih stavova pripadaju **populisti** koji obećavaju puno očuvanje ili čak povećanje svih prava te očuvanje ekstra-velike socijalne države – bez da navode izvore iz kojih bi financirali troškove. U manje lošem slučaju, oni ovakva neodgovorna lažna obećanja pružaju samo tijekom izborne kampanje ili kada, kao članovi parlamentarne oporbe, žestoko napadaju liberalne reforme. U katastrofalnijim slučajevima takve populističke stranke, nakon izborne pobjede, kreću k ispunjavanju svojih neodgovornih obećanja što vodi katastrofalnim fiskalnim deficitima i s njima vezanim tužnim makroekonomskim posljedicama.

Glavno obilježje **četvrtе kategorije jest nepostojanje odanosti bilo kakvim načelima. Nedosljednost** političke stranke i/ili vlade dobro je poznata reakcija na situaciju u kojoj se moraju donijeti teške odluke. U siječnju će se napraviti korak u prvom smjeru (**rezanje** određenih troškova socijalne države), a u veljači korak u suprotnom smjeru (**povećanje** nekih drugih troškova socijalne države). Političari iz četvrtе kategorije žele na parne dane ugoditi glasačima desnice, a na neparne dane glasačima stare ljevice. Oklijevanje, kolebanje, nepredvidljive riječi i djela – to su tipična obilježja ovog političkog stava. On vodi zbnjenosti među glasačima koji ne razumiju što se točno događa. Obmanjene pristaše čistog »prvog« ili »drugog smjera«, koji na samom početku nisu jasno vidjeli što političari smjeraju, mogu dovesti do privremenog rasta njihove popularnosti. No prije ili kasnije ti će pristaše shvatiti da su bili zavarani stalnim krivudanjem između dvaju suprotnih ciljeva.

Čini mi se da se upravo ovo događa u mnogim zemljama koje slijede novu socijaldemokraciju blairovskog tipa, što uključuje i neke zemlje u postsocijalističkoj regiji, poput moje zemlje Mađarske. Politike vezane uz socijalnu državu u mnogim su pogledima nedosljedne budući da pokušavaju slijediti dvije različite i međusobno isključive skupine vrijednosti te nastoje istovremeno ugoditi dvama ogromnim glasačkim tijelima koja imaju radikalno drugačije preferencije i koja se međusobno ne vole.

Platforma mog predavanja temeljila se na motu Francuske revolucije. U užarenom ozračju 1789. i godina koje su slijedile nitko nije mario jesu li tri elementa ovog mota bila dosljedna ili su proturječila jedno drugome. Prisjetite se tog povijesnog doba: to je bilo gotovo stoljeće prije nego što je Bismarck u Njemačkoj uveo socijalno osiguranje, više nego stoljeće prije nego što su socijaldemokrati u Skandinaviji i Engleskoj počeli graditi modernu socijalnu državu. No, glavni akteri javnih politika koji žele dovesti do dugoročne strukturalne preobrazbe danas ne mogu izbjeći problem dosljednosti. Ako ga pokušaju izbjeći, morat će platiti političku cijenu.

OPĆENITI PRIKAZ I PREDVIĐANJA

Rado bih izložio vlastita predviđanja, vlastitu viziju budućnosti, no bojim se da u području kojim se bavi ovaj rad ne vidim jasno što će se dogoditi u budućnosti.

Zemlje post-socijalističke transformacije ostavljaju vrlo različite dojmove. Zasiurno ne postoji nikakav jedinstven smjer promjena vezanih uz aktivnosti socijalne države. U određenim se trenucima u nekim zemljama pojavljuju pokušaji ukidanja nekih univerzalnih i širokih davanja, dok se u nekim drugim popisu socijalnih prava naslijeđenih iz socijalističkog režima dodaju nova. Rade se koraci u jednom smjeru koji

se nakon toga poništavaju okretanjima u suprotnom smjeru.

Heterogenost kretanja u oba smjera bila je očita i prije 2006. godine. Stanovništvo u regiji proživljavalo je teške trenutke. Morali su se suočiti s mučnom preraspodjelom resursa, dramatičnim promjenama u vlasničkim pravima, manjku sposobnih institucija, što je sve još bilo pogoršano transformacijskom recesijom u devedesetima. Svi su ovi čimbenici doprinijeli smanjenju proizvodnje, uslijed transformacijske recesije, koja je bila puno gora od najgore recesije u bližoj ekonomskoj povijesti, odnosno depresije nakon 1929. godine. Ovo se podudaralo s traumom nezaposlenosti koja je pogodila milijune ljudi naviknutih na potpunu sigurnost zaposlenja. Djelomice su posljedice ovog dvostrukog udara recesije i gubitka poslova ublažile usluge naslijeđene socijalne države (vidi Kean – Prasad, 2002. i Vanhuysse, 2006.). Ljudi koji su izgubili posao barem nisu bili prepušteni da sa svojim slabim mogućnostima sami riješe problem zdravstvene skrbi, a također se održala i potpora za djecu. Mnogi ljudi koji bi izgubili posao to su uspjeli izbjeći ranim umirovljenjem ili umirovljeničkim planovima za osobe s invaliditetom, a birokracija je skrenula pogled ako ove linije izlaza nisu bile u potpunosti regularne. Naslijeđenim pravima dodala su se nova, poput osiguranja i/ili državne potpore za nezaposlene ili poput velikih subvencija za potrošače energije kako bi se barem djelomice ublažile posljedice liberalizacije cijena ili poput novih subvencija za izgradnju vlastitih domova i tako dalje. Ljutnja i frustracija bile bi još veće da nije bilo socijalne države sa svim svojim starim pravima i s onim novostvorenim. Ovo je važan čimbenik u objašnjavanju privrženosti vrlo velikog dijela stanovništva socijalnoj državi.

Na početku prvog desetljeća 21. stoljeća došlo je do ekonomskog poleta. Upravo su

se počeli pojavljivati prvi povoljni rezultati prijelaza iz neučinkovitog socijalističkog sustava na kapitalizam koji obećava veću učinkovitost i brži rast. Tada je iznenada došlo do novog šoka, do globalne financijske krize i recesije. Nitko još ne zna hoće li pad u proizvodnji biti gori nego što je bio 1929. godine ili možda čak još gori od pada proizvodnje koji je zadesio post-socijalističku regiju nakon promjene režima. No, već sada uzrokuje velike probleme i mnogo patnje milijunima ljudi.

U okolnostima dugog traumatičnog iskustva nagle promjene, nepredviđenih ekonomskih problema i uznemirujućeg osjećaja nesigurnosti zahtjevi za zaštitničkom državom će se zasigurno povećati i pojačati. Političari će se naći pred dvostrukim pritiskom. Velik dio građanstva bit će spreman odreći se zahtjeva za individualnom suverenosti i pristati na ustupke vezane uz slobodu te će biti pripravnici za državu koja će još više paternalistički preuzeti brigu nad socijalnom dobrobiti i sigurnošću. Nekoliko će država napustiti planove reformiranja socijalne države koji bi je smanjili i ukinuli neke od univerzalnih davanja i slične promjene. S druge strane, prije ili kasnije će se političari (barem oni koji su na pozicije došli izborima i koji su smatraju odgovornim za državne prihode i rashode) naći pod snažnim pritiskom makroekonomske situacije. Velikodušni troškovi u duhu *Égalité* i *Fraternité* donose zastrašujuću cijenu: proračunski deficit, visok omjer duga prema BDP-u, nekontrolirani deficit tekućeg računa platne bilance, nevoljkost ulagača da kupe vladine obveznice i tako dalje. Plemenita sućut prema njihovim sugrađanima i dobrotvorni ciljevi ne znače puno financijskim tržištima, burzi, raznim financijskim institucijama, investicijskim bankama, brokerima i gomili analitičara koje zapošljavaju takve institucije. Ne radi se o tome da su oni okrutni ili beščutni kao što ih se prikazuje u ostrim

i pristranim karikaturama u populističkoj političkoj retorici, već o tome da oni samo rade svoj posao. U svakom slučaju, istinske makroekonomske poteškoće zajedno s glasnim kritikama i upozorenjima koje dolaze od strane financijsko-poslovne zajednice guraju političare u suprotnom smjeru. Troškovi se moraju smanjiti toliko da bi se porezi mogli smanjiti dovoljno da omogućе privatna ulaganja što bi doprinijelo povećanju proizvodnje.

Čemu će voditi ovi proturječni pritisci? Jedini iskreni odgovor jest priznanje da ne znam. Vjerojatno će u svakoj zemlji biti drugačije, što će ovisiti o dubini krize, o omjeru pobjednika i gubitnika, o podjeli glasača u dva čista smjera, smjer 1 i smjer 2, ili u smjer 3 za populiste ili u smjer 4 za nedosljedne stranke i pokrete. Možda će neke zemlje imati sreću da se u njima pojavi veliki državnik koji će se moći nositi s teškim kratkoročnim odlukama, a da ne izgubi iz vida dugi povijesni obzor. Zasigurno će biti nesretnih zemalja koje će voditi zbunjeni i zbunjujući političari izgubljeni u labirintu proturječnih pritisaka i zapeli u poziciji stagnacije i zamrznutih birokratskih struktura. Bojim se da ću svoje izlaganje morati završiti pitanjem. Tko zna što će se u našoj pobjedničkoj i problematičnoj regiji dogoditi s *Liberté*, *Égalité* i *Fraternité*?

LITERATURA

- Alesina, A., & Fuchs-Schündeln, N. (2007). Good bye Lenin (or not?): The effect of communism on people's preferences. *American Economic Review*, 97(4), 1507-1528. doi:10.1257/aer.97.4.1507
- Czeglédi, P., & Kapás J. (2009). *Economic freedom and development*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berlin, I. (1969). Two concepts of liberty. In I. Berlin, *Four Essays on Liberty* (pp. 118-172). Oxford: Oxford University Press.
- Dragomán, G. (2007). *The white king*. Garden City: Doubleday.
- European Bank for Reconstruction and Development (2008). *Transition report 2008: Growth in transition*. London: EBRD.
- European Bank for Reconstruction and Development (2009). *Transition report 2009: Transition in crisis*. London: EBRD.
- Economist Intelligence Unit (2008). *Country reports*. Retrieved December 12, 2009 from <http://www.eiu.com>
- European Commission (2008). *Standard Eurobarometer 69*, November 2008 (fieldwork Apr-May). Retrieved June 11, 2009 from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_en.htm
- European Social Survey (2006). *Round 3*. Oslo: Norwegian Social Science Data Services. Retrieved December 12, 2009 from <http://ess.nsd.uib.no/ess/round3/>
- Gwartney, J. D., & Lawson, R. (2008). *Economic freedom of the world. Annual report*. Vancouver: Fraser Institute.
- Haggard, S., & Kaufman, R. R. (2008). *Development, democracy and welfare states*. Oxford: Princeton University Press.
- Kean, M., & Prasad, E. (2002). Inequality, transfers, and growth: New evidence from the economic transition in Poland. *Review of Economics and Statistics*. 324-341. doi:10.1162/003465302317411578
- Kolosi, T., & Tóth I. G. (2008). Rendszerváltás: Nyertesek és vesztesek (Transition: Winners and losers). In T. Kolosi & I. G. Tóth (Eds.), *Újratervelés: Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben (Re-planning: Life and adaptation in the transition decades)*(pp. 11-50). Budapest: TÁRKI.
- Kornai, J. (1992). The postsocialist transition and the state: Reflections in the light of Hungarian fiscal problems. *American Economic Review*, 82(2), 1-21.
- Milanovic, B. (1999). Explaining the increase in inequality during transition. *Economics of Transition*, 7(2), 299-341. doi:10.1111/1468-0351.00016
- Milanovic, B., & Ersado, L. (2009). *Reform and inequality during the transition: An analysis using panel household survey data, 1990-2005*. Washington, DC: World Bank.

- Mitra, P., & Yemtsov, R. (2006). Increasing inequality in transition economies: Is there more to come?. *World Bank Policy Research Working Paper 4007*. September 2006. Washington, DC: World Bank.
- Rose, R. (2005). *New Europe Barometer 2004*. Aberdeen: Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen. Retrieved December 12, 2009 from http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404
- TÁRKI Social Research Institute (2009). *World value survey: Technical report*. Budapest: TÁRKI.
- Tóth I. G. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában (Lack of trust, anomy, feeling of injustice and paternalism in the value structure of the Hungarian society)*. Budapest: TÁRKI.
- Vanhuysse, P. (2006). *Divide and Pacify*. Budapest: CEU Press.
- World Values Survey (1995). Official data file v.7*. Retrieved December 12, 2009 from <http://www.worldvaluessurvey.com/>